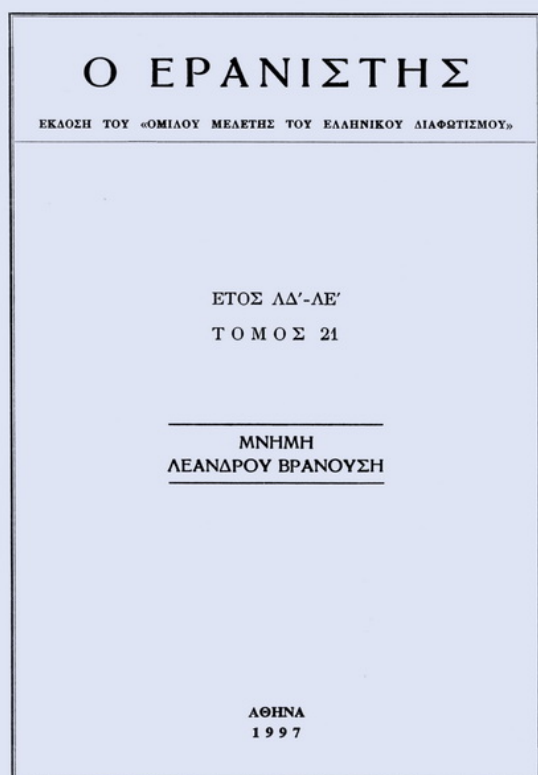

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Ο Γεώργιος Καλαράς και η «Ελληνική Νομαρχία»

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.212](https://doi.org/10.12681/er.212)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (1997). Ο Γεώργιος Καλαράς και η «Ελληνική Νομαρχία». *The Gleaner*, 21, 201–215.
<https://doi.org/10.12681/er.212>

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΑΡΑΣ ΚΑΙ Η “ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ”

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΑΡΑΣ ΕΙΝΑΙ βέβαια γνωστός λόγιος της όψιμης περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά η πνευματική του δραστηριότητα — απ’ ό,τι γνωρίζουμε ως τώρα — περιορίστηκε στις έριδες για το γλωσσικό ζήτημα, που συντάραξαν τους κύκλους των Ελλήνων λογίων κατά τα τελευταία πέντε ή έξι χρόνια πριν από την Επανάσταση. Στο ζήτημα αυτό ο Καλαράς εντάχθηκε στη ριζοσπαστική πτέρυγα, μαζί με τον Βηλαρά και τον Ψαλίδα. Είχε μάλιστα συντάξει, ήδη το 1804, μια *Δοκιμή Γραμματικής τις γλώσσας μας*, όπου εισηγείτο τη φωνητική ορθογραφία, μονοτονισμό, κατάργηση των διφθόγγων¹ κτλ. Προηγήθηκε δηλαδή κατά δέκα χρόνια της *Ρομέηκης Γλώσσας* (1814) του Βηλαρά. Το ρη-

1. Στην επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά (1 Απριλίου 1815· βλ. Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισσαίου, *Επιστολαί διαφόρων...*, Αθήνα 1964, αρ. 153, σ. 216-17) γίνεται εκτενής λόγος για την τύχη του έργου και για τις αντιδράσεις που προκάλεσε: *Με τιν άδιαν κε συνδρομίν τότε επιτρόπον τις εκκλησίας του Αιβόρου, κε τον εκί μεγαλιτέρον ομογενόν, εστάλλικεν ις Βενετίαν να τιποθί. μα αλίμονο! αφτό μόνον έφθασε (διά) να ακούσο από όλους τους εκί κατοτάδες τον γνωστικόν τούτον σορίτιν, ότι έχάλασα τιν ελινικίν γλώσσαν, ανέρεσα τιν θεότιτα, εσίντριπσα τους χρισταλίνους ουρανούς, κε εσίνχισα το παν· κε αν δεν έδιδα ιδιόχρισον να γιρίσι από τον τίπον κε να τιν αναθεματίσο, έπρεπε σαν άλος Γαλιλέος... Κακόμωρι αμαθίς! (...)* Από τότε (τους 1804) έως τον φετινόν φλεβάριον, εζιτούσα, σαν ο Διογένης με το φανάρι, άνθρωπον (επιδί, αντί να ολιγοκαρδίσο, εμπσιχόθικα περισότερον) διά να τιν θεωρίσι, να τιν κρίνι, κε να με συμβοιθίσι ις αφτό το κινόν καλόν. Έβρα πολούς οπού μ' εμπόδισαν, πολούς οπού δεν ιμπορούσαν, κε πολούς οπού δεν ιθελαν ν' ακουσθούν τέτιες έρεσες. Εστοχάστικα, έκρινα, αποφάσισα, (βάζοντας διά ασπίδα το δίκηόν μου κε το αδιάφορον εναντίον όλον τον εχθρικόν σάιτον) κε τιν έστιλα ις το Τριέστι ις ένα φιλογενί φίλον μου Νικόλαον Ζογράφι, οπού εκί πραγματέβετε, διά να τιν τιπόσι. μα λαβέροντας το ανοιπομένο έκσοχόν σου γράμα, έγγραψα εφθίς να εμποδισθί έως δέφτερνί μου άδιαν, διά να ιμπορέσο, αφού ακούσο τες συμβονλές σου, να κάμο τες έβλογες μεταβολές. Διά τούτο σε στέλνο κε ένα ίσον, το οποίον θεόρισέ το, αναπλίσσέ το κατά τον κινόν σκοπόν, κε στίλτο μου. μα πάντα ενθυμίσον, ότι ίνε μία αρχί, μία δοκιμή, κε επιταφτού γραμένι διά σιντομίαν κε εφκολίαν. Από το γράμμα του Καλαρά προς τον Χριστόδουλο Κονομάτζη (2 Απριλίου 1817· *Επιστολαί διαφόρων*, αρ. 186, σ. 320)

ξικέλευθο αυτό έργο του Καλαρά χάθηκε ή λανθάνει, αν και ήταν, φαίνεται, γνωστό ως το 1818 τουλάχιστον σε κύκλους λογίων και φιλολογούντων, όπως κάποιος ανώνυμος έξ 'Αμστελντάμ, που δημοσιεύει στον *Λόγιον Έρμη* του 1818 κυστικές επικρίσεις για τη γραμματική του Καλαρά, αλλά χωρίς να τον κατονομάζει.² Χάθηκαν επίσης ή λανθάνουν και άλλα έργα του Καλαρά: μια μετάφραση ενός εγχειριδίου Αριθμητικής του Jean-Baptiste Biot (1774-1862), μιας Γεωμετρίας του Adrien-Marie Legendre (1752-1834) κι ακόμη μια μετάφραση του πρώτου τόμου του *Συστήματος της φύσης του Μιραμπό*.³ Δεν πρόκειται για τον γνωστό ηγέτη της Γαλλικής Επανάστασεως Honoré-Gabriel Mirabeau (1749-1791), αλλά για ψευδώνυμο του επίσης γνωστού Γαλλογερμανού φιλοσόφου Paul Henrie d'Holbach (1723-1789). Το έργο του *Système de la nature* (1770), που μετέφρασε ο Καλαράς, χαρακτηρίστηκε στην εποχή του ως «Βίβλος της αθεΐας», επειδή διαπνέεται από άκρατο υλισμό, απρο-

φαίνεται ότι ο Καλαράς ξανάστειλε τη *Λοκίμ Γραμματική* στον Νικ. Ζωγράφο, ο οποίος με τη σειρά του ζήτησε από τη διοίκηση της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης να αναλάβει τη δαπάνη για την έκδοση του βιβλίου, αλλά το αίτημά του απερίφθη. Ο Βηλαράς σε επιστολή του (4 Μαρτίου 1815· βλ. 'Επιστολαί διαφόρων, αρ. 130, σ. 211), συγχέοντας μάλλον πρόσωπα και γεγονότα, μέμφεται τους φηλέλληνες Βλάχους της Αηβόρου για την αντίδρασή τους στην έκδοση του βιβλίου του Καλαρά. Ο Καλαράς όμως καταλόγιζε τη ματαιώση της εκδόσεως του έργου του στους καποτάδες (Βλάχους προφανώς) της Βενετίας και όχι του Λιβόρνου (βλ. παραπάνω). Υπαινίσσεται πιθανώς τον τότε (1804) Γιαννιώτη πρόεδρο της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας Δημήτριο Λαζάρου (βλ. 'Αρτεμης Ξανθοπούλου Κυριακού, 'Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας, 1797-1866, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 223, 240). Για τον Αθηναίο έμπορο Νικ. Ζωγράφο (ή Ζωγράφο) βλ. 'Ολγας Κατσιαρδή-Hering, 'Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1751-1830, τόμ. 1, 'Αθήνα 1986, σ. 330-31.

2. 'Ερμης ο Λόγιος, 1818, σ. 348 (τχ. 1ης 'Ιουλίου). 'Η στέρησις αὐτῆς τῆς προφορᾶς ἠπάτησε πρὸ χρόνων ἕνα χρήσιμον νέον "Έλληνα, μαθητεύοντα εἰς 'Ιταλίαν, καὶ ἠθέλησε νὰ συγγράψῃ μίαν Γραμματικὴν τῆς ἀπλῆς γλώσσης, εἰς τὴν ὁποίαν ἔκβαζε ὅλας τὰς διφθόγγους, μακρὰ, πνεύματα καὶ τ.λ. καὶ ἤθελε νὰ γράφωμεν ὡς λαλοῦμεν, ὡς νὰ ἦτο χρεία νὰ διδάξῃ τινὰς τὴν ἀμάθειαν ἄλλ' ἐσυλλογίζετο οὕτως, «Τίς ἢ χρεία ὄλων αὐτῶν, ὅταν δὲν τὰ μεταχειρίζομεθα; ὅθεν ἂς τὰ ἀποβάλλωμεν», τὸ ἴδιον ὡς χειρουργός τις, ἀντὶ νὰ τοῦ προμηθεύσῃ ἕνα ξύλινον πόδα, νὰ ἔλεγε πρὸς χωλὸν τινα φίλον του, «'Απλωσε, ἀγαπητέ, νὰ σοῦ δρεπανίσω καὶ τὸν ὑγιαίνοντα διὰ νὰ μὴ χωλαίνῃς». Ὡς τόσον, διὰ καλὴν τύχην του δὲν εὔρε συνδρομητὰς διὰ νὰ ἐκδώσῃ εἰς τύπον τὴν τοιαύτην του Γραμματικὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ ξανατυπωθοῦν, τουλάχιστον διὰ τοὺς μαθητὰς του, ἢ ὁπαδούς του, ὅλα τὰ λοιπὰ ἑλληνικὰ βιβλία μας, διότι ἄλλῶς δὲν ἤθελε ἠμποροῦν νὰ τὰ ἀναγινώσκουν.

3. Και για τα τρία αυτά έργα βλ. την επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά, ό.π., σ. 219.

κάλυπτο αθεϊσμό και φυσικά από αντικληρικαλισμό.⁴ Είχε επίσης μεταφράσει ο Καλαράς και μια *Δοκιμή τις τούρκικης θρησκείας*, αγνώστου συγγραφέα. Τέλος, το 1815 καταγινόταν να συντάξει μια *Πρακτικὴν Γιατρικὴν*.⁵

Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, κανένα από τα έργα αυτά του Καλαρά δεν περισώθηκε ως εμάς. Αν σώζονταν, θα ήταν ασφαλώς πολύ διαφορετική η θέση του Καλαρά στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας. Τα μόνα γνωστά σήμερα κείμενα του Καλαρά είναι —όλα κι όλα— δύο επιστολές του (γραμμένες με φωνητική ορθογραφία και μονοτονικά), μία του 1815 προς τον Βηλαρά και μία του 1817 προς τον Χριστόδουλο Κονομάτη.⁶ Αλλά ο Καλαράς δεν είναι σήμερα γνωστός —όσο είναι γνωστός— χάρη στις δύο αυτές περισωθείσες επιστολές του κυρίως, όσο χάρη στο σεμνό φιλόλογο Κώστα Παπαχρίστο, που πριν από 51 χρόνια υποστήριξε ότι ο Καλαράς είναι ο Ανώνυμος της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*. Το 1987 ο Παπαχρίστος ανακεφαλαίωσε το όλο ζήτημα της πατρότητας της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* και ανέπτυξε διεξοδικά τις σκέψεις και τα επιχειρήματά του υπέρ του Καλαρά σε ειδικό βιβλίο με τίτλο *Ποιὸς ἔγραψε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (σσ. 174, εκδόσεις «Εστίας»). Το βιβλίο αυτό μάλλον έπεσε στο κενό· ούτε κρίθηκε ούτε παρουσιάστηκε σε κανένα ιστορικό ή φιλο-

4. Μνείες του ονόματος ή και του έργου του Mirabaud-d'Holbach (από τον Χριστόδουλο Παμπλέκη, τον Πολυζώη Κοντό, τον Κάλφογλου και τον Μιχαήλ Πεδικάρη) επιστημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς, «Μαργινάλια σέ ἓνα ἀντίτυπο τοῦ d'Holbach», *Βιβλιογραφικά*, 1 (1972) 3-12. Ας προστεθῇ ἀκόμη μία: του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του Φιραρή στη γνωστή συλλογή στιχουργημάτων του *Βόσπορος ἐν Βορυσθένι*, Μόσχα 1810, σ. 191, όπου αναφορά στο ἐπίμαχο σύγγραμμα του Μιραμπό, το στηρίζον ἀστηρίκτως τὴν ἀθεΐαν. Πρβλ. σχόλια του Δημ. Σπάθη στο ἔργο του Γεωργίου Ν. Σούτσου *Ἀλεξανδροβόδας ὁ ἀσυνειδήτος, κωμωδία συντεθεῖσα ἐν ἔτει αἰσπέ'*: 1785, Αθήνα 1995, σ. 333 και σημ. 73. Ουσιαστικότερες ἀπηχήσεις των ιδεών του d'Holbach στον Παμπλέκη και τον Βενιαμίν Λέσβιο ἀνιχνεύουν ἀντιστοίχως ο Π. Χ. Νούτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία. Οἱ ιδεολογικὲς διαστάσεις των ευρωπαϊκῶν της προσεγγίσεων*, Αθήνα 1981, σ. 58-60, και η Ρωζάνη Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκὴ σκέψη του 18ου αἰῶνα*, Αθήνα 1983, σ. 179, 242 κ.α. Η μετάφραση πάντως του Καλαρά είχε μείνει ἀπαρατήρητη ὡς τώρα.

5. Και τα δύο αυτά έργα μνημονεύονται στην ἐπιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά, ὁ.π., σ. 219.

6. *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, αρ. 153, σ. 216-19 και αρ. 186, σ. 319-320. Η ἐπιστολή προς Βηλαρά είχε ἤδη δημοσιευθῇ ἀπὸ τον κάτοχο του κώδικα των *Ἐπιστολῶν διαφόρων Γιάννη Αντωνιάδη* στο περ. *Υγειονομικὸς Κόσμος*, φ. 7 (29.5.1930) και ἀναδημοσιευθῇ ἀπὸ τον Γ. Βαβαρέτο, *Ἀπαντα Ἴω. Βηλαρά*, Αθήνα 1935, σ. 271-276.

λογικό περιοδικό, απ' όσο γνωρίζω τουλάχιστον. Οι απόψεις όμως του Παπαχρίστου υπέρ του Καλαρά, όπως συνοπτικά παρουσιάστηκαν σε ανακοίνωσή του στην Ακαδημία Αθηνών το 1944 δια του ακαδημαϊκού Νίκου Βέη,⁷ συζητήθηκαν αρκετά από όσους κατά καιρούς τα τελευταία πενήντα χρόνια ασχολήθηκαν με την *Ελληνική Νομαρχία* (Μαρίνος Σιγούρος, Νίκος Βέης, Φάνης Μιχαλόπουλος, Νικόλαος Τωμαδάκης, Γιάννης Κορδάτος, Γεώργ. Βαλέτας, Κ. Θ. Δημαράς, Άγγελος Παπακώστας, Τάσος Βουρνάς κ.ά. για να περιορισθώ στους τεθνεώτες).⁸ Κανένας δεν συμμερίστηκε τις απόψεις του Παπαχρίστου. Οι σημαντικότερες αντιρρήσεις τους συγκεντρώνονταν κυρίως σε δύο σημεία: α' – Ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* πρέπει να ήταν Ηπειρώτης ή πάντως να είχε ζήσει στην Ήπειρο του Αλή πασά. Ο Καλαράς όμως ήταν Κορίνθιος, και δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι πέρασε ποτέ από την Ήπειρο. β' – Το 1818, όταν ο Καλαράς μυείται στη Φιλική Εταιρεία, ήταν 28 ετών, σύμφωνα με τον κατάλογο των Φιλικών του αρχείου Σέκερη. Γεννήθηκε λοιπόν το 1790 κι επομένως το 1806, όταν εκδίδεται η *Ελληνική Νομαρχία*, ήταν μόλις 16 ετών, κι ακόμη μικρότερος όταν, υποτίθεται, την έγραφε, δυο-τρία χρόνια νωρίτερα.

Και στην μεν πρώτη ένσταση ο Παπαχρίστος αντιπαράθετει την καίρια παρατήρηση του Νίκου Βέη, ότι δηλ. όποιος κι αν ήταν ο συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας* ενσωμάτωσε πάντως στο βιβλίο του πολλές πληροφορίες περί προσώπων και πραγμάτων της Ηπείρου, που του έδωσε ο Χριστόφορος Περραιβός, ο οποίος σημειωτέον ότι το 1802-3 βρισκόταν στο Λιβόρνο.⁹ Εκεί δε, στο Λιβόρνο, πολύ κοντά δηλ. στην Πίζα, όπου την εποχή εκείνη σπούδαζαν και ο Καλαράς και ο Κωλέττης κ.ά.,¹⁰ φαίνε-

7. Κ. Α. Παπαχρίστου - Ν. Α. Βέη, «Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῆς», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 19 (1944), Αθήνα 1946, σ. 300-307.

8. Συνοπτική έκθεση των απόψεων που διατυπώθηκαν κατά καιρούς και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. στου Κ. Α. Παπαχρίστου, *Ποιὸς ἔγραψε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Αθήνα 1987, σ. 22-66.

9. Ν. Α. Βέη, «Εἰσαγωγικά εἰς τὸν Χατζη-Βασίλην Περραιβόν», προτασσόμενα στα *Ἀπαντα Χριστοφόρου Περραιβοῦ* (επιμέλεια-σχόλια: Μ. Μ. Παπαϊωάννου), Αθήνα 1956, σ. 17-18, και του ιδίου, «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ τὸν συγγραφέα τῆς», πού προτάσσονται στὴν έκδοση τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1957³, σ. 37*-38*.

10. Γύρω στο 1806 σπούδαζουν ἐπίσης ιατρικὴ στὴν Πίζα ο Θεόφιλος Καίρης, ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, ο Διονύσιος Πύρρος κ.ά., ενώ στο Λιβόρνο ζῆ, ἐφηβος ἀκόμη, ο Ανδρέας Κάλβος.

ται ότι τυπώθηκε η *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, πιθανώτατα στο τυπογραφείο του Θωμά Μάζη, που ακριβώς την ίδια χρονιά, αλλά κι αργότερα —ώς το 1809-1810— τύπωσε άλλα δυο-τρία ελληνικά βιβλία.¹¹

Όσο για τη δεύτερη ένσταση, τη σχετική με τη μικρή ηλικία του Καλαρά το 1806, ο Παπαχρίστος υποθέτει ότι πρόκειται για λάθος του γραμματικού που κατήρτισε τον κατάλογο των Φιλικών κι ότι ο Καλαράς πρέπει να γεννήθηκε αρκετά χρόνια πριν από το 1790, αλλά δεν προσκομίζει καμιά απόδειξη ή βάσιμη ένδειξη. Παρά ταύτα είχε δίκιο. Σε μια σύντομη νεκρολογία για τον Καλαρά, δημοσιευμένη στην *Ἐφημερίδα τῶν Ἀθηναίων* του Γεωργίου Ψύλλα, φ. 34 της 10ης Ιανουαρίου 1825, διαβάζουμε τα εξής:

ΤΡΙΚΚΑΛΑ 25 Δεκεμβρίου,

Ο Βουλευτὴς Γ. Καλαρᾶς ἐκ τῶν Αἰωνορίου τῆς Κορίνθου, ἀνισταλὲς παρὰ τῆς Σ. Διοικήσεως μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς κυρ. Ἰωσήφ Ανδριούσης, ἵνα ὁμιλήσωσι μὲ τοὺς κυρ. Ἀνδρέαν Ζαήμεν καὶ λοιποὺς, ἐκ τῆς ταλαιπωρίας τῶν δρόμων καὶ ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων ἐνδυμάτων δι' ἀχρηματίαν, καὶ μᾶλλον μὴ εἰσακουσθεὶς εἰς τὰς ἀφελίμους τῇ Πατριδί συμβουλὰς τοῦ, αἰσθανθεὶς καιρῶς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐπαπειλουμένου ἐμφυλίου πολέμου, καὶ ἐπιστρέψας εἰς Τρίκκαλα, ὅτε καὶ τὰ τῆς Διοικήσεως Στρατεύματα ὀδηγούμενα παρὰ τοῦ ἐξοχτάτου Στρατηγοῦ Ι. Γκούρα εὐρίσκοντο, ἀσθενήσας ἐκ πλευριπνευμονίας ἐβδομαίως τῇ εἰκοστῇ τρίτῃ δεκεμ. κατῆλθεν εἰς τὴν Μητέρα του Ἰὴν ἐξ' ἧς ἐπλάσθη τῷ 43

ἔλει τῆς ἡλικίας του· ἀνὴρ ἀγαθὸς, φιλόσωατρίς, φιλοδίκαιος, ἀκτῆμων, ἐνθερμὸς ὑπερμπιστῆς τῶν Νόμων καὶ ἱατροφιλόσοφος. Ὑστερήθη ἡ Πατρίς καὶ κατ' ἐσχάτην ἡ Κόρινθος τοιούτων Πατριώτην ἀριστον, δι' ὃ θρηνέει καὶ θρηνήσει αἰσθημένη τὴν σπέρησιν του. Εἶδε ἡ Σ. Διοίκησις διὰ τὰς πιστὰς αὐτῷ ἐκδουλεύσεις πρὸς τὴν Πατρίδα, ἃς ἀπ' ἀρχῆς τῷ Ιερῷ μας τούτου ἀγώνος ἔδειξεν, ἀποδώσει πορὲν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων τῇ χήρᾳ συζύγῳ του, καὶ τοῖς ὀρφανοῖς αὐτῷ τέκνοις, Ἀρμεδίῳ, Ἀριστογείτῳ, καὶ Θρασυβόλῳ. Τὰ ὅποια ὑπαιθρα καὶ στερούμενα καὶ αὐτῷ τῷ ἐπιουσίου Ἀγίου, ἐφίσκοπται εἰς Τρίκκαλα βεηλούμενά κερσωρινῶς ἐκ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ καὶ φίλων.

11. Βέη, «Ἐρευνες», σ. 14*-15*, 38*. Φαίνεται ότι οι Αδελφοί Μάζη εγκατέστησαν αρχικά το τυπογραφείο τους στην Μπολόνια, όπου το 1806 τυπώθηκαν τα *Μαθήματα τῆς Ναυτικῆς Ἐπιστήμης ... Παρ' Ἀδελφοῖς Μάζι καὶ Συντρόφοις*. Τον ίδιο χρόνο όμως τυπώθηκε η *Ἰδέα Γενική... Ἐν τῇ Λιβόρνῳ. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Θωμᾶ Μάζι καὶ Συν.* Λίγο πριν από τον Μάρτιο του 1810 επανεκδόθηκαν στο Λιβόρνο (με ψευδοχρονολογία 1775) οι *Costituzioni e Capitoli... Διαταγαὶ καὶ Συνθήκαι τῆς ἐν Λιβόρνῳ Ἐκκλησίας τῶν Ὁρθοδόξων... Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Θωμᾶ Μάζι καὶ Συντρο.* Για τα έντυπα αυτά βλ. Γκίνη-Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Α' (1939), σ. 69, αρ. 416, σ. 71, αρ. 428, καὶ Φ. Ηλιού, «Νέες προσθήκες στην Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία», *Τετράδια Ἑργασίας* (του Κ.Ν.Ε.), 10 (1988), σ. 251, αρ. 22, καὶ σ. 428, αρ. 712.

Είναι παράδοξο —αλλά δεν συμβαίνει για πρώτη φορά— ότι ένα τέτοιο κείμενο, δημοσιευμένο πριν από τόσα χρόνια, αλλά και ανατυπωμένο πρόσφατα (το 1981), δεν το πρόσεξαν οι βιογράφοι του Καλαρά¹² και γενικότερα οι ερευνητές συναφών θεμάτων. Δεν θα σχολιάσω εδώ τις νέες ειδήσεις που μας δίνει για τον Καλαρά η νεκρολογία του αυτή. Περιορίζομαι στο ζήτημα της ηλικίας του. Αφού τον Δεκέμβριο του 1824 ο Καλαράς ήταν 43 ετών, έπεται ότι γεννήθηκε το 1781· συνεπώς το 1806, όταν εκδίδεται η *Ελληνική Νομαρχία*, είναι 25 ετών. Αίρεται έτσι ο ένας από τους δύο κύριους λόγους που απέκλειαν την ταύτιση του Καλαρά με τον Ανώνυμο Έλληνα. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι συμερίζομαι τα περαιτέρω συμπεράσματα του Κώστα Παπαχρίστου.

Ειδικά μάλιστα διαφωνώ με την προσπάθειά του να ταυτίσει τον Ανώνυμο —τον Καλαρά, κατ' αυτόν— με τον συγγραφέα μιας μικρής φυσικοχημικής πραγματείας που έχει τίτλο *Ίδέα Γενική περί των ιδιοτήτων των σωμάτων...* Το ζήτημα αυτό δεν είναι καθόλου άσχετο με την αινιγματική πατρότητα της *Ελληνικής Νομαρχίας* και γι' αυτό ας μου επιτραπεί να επιμείνω. Το φυλλάδιο αυτό, η *Ίδέα Γενική*, —80 σελίδων, σχήματος 12ου— τυπώθηκε στο Λιβόρνο το 1806 στο τυπογραφείο του Θωμά Μάζη. Είναι γνωστό στη βιβλιογραφία.¹³ Η συγγραφή του αποδίδεται στον Ιωάννη Κωλέττη, σύμφωνα με ρητή μαρτυρία του Henry Holland,¹⁴ που συνάντησε τον Κωλέττη κατά την περιοδεία του στην Ήπειρο το 1812-13. Στον Κωλέττη επίσης το προσγράφει και ο Carl Iken,¹⁵ πιθανώς αντλώντας από τον Holland. Ο Παπαχρίστος γνωρίζει τις μαρτυρίες αυτές,¹⁶ αλλά πιστεύει ότι είναι εσφαλμένες. Κατ' αυτόν, όποιος έγραψε την *Ελληνική Νομαρχία*, έγραψε και την *Ίδέα Γενική*, δηλ. ο Καλαράς,

12. Η πληρέστερη και πιο πρόσφατη βιογραφία του Καλαρά είναι του Άγγελου Παπακώστα, *Γεώργιος Καλαράς. Τò πνευματικό καὶ πατριωτικό έργο του*, Αθήνα 1966.

13. Γκίνη-Μέζα, *ό.π.*, σ. 69, αρ. 416· πρβλ. παραπάνω, σημ. 11.

14. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 237: *He [Κωλέττης] is the author of a pretty little chemical treatise in the Romaic language, chiefly on the modern doctrines of heat; and he has prepared also for publication, translations of Johnson's Rasselas, of the Geometry of Legendre, and the Arithmetic of Biot.* Σε υποσημείωση ο πλήρης τίτλος της *Ίδέας Γενικής* στα ελληνικά.

15. Carl Iken, *Leucothea*, Λιψία 1825, σ. 180.

16. Τις παραθέτει και τις σχολιάζει Παπαχρίστου, *Ποιός έγραψε την Έλληνική Νομαρχία*, σ. 106-107.

και για να το αποδείξει αφιερώνει δεκάδες σελίδες, περίπου το μισό του βιβλίου. Την πεποίθησή του για την ταυτότητα των δύο συγγραφέων ο Παπαχρίστος στηρίζει σε δύο κυρίως επιχειρήματα:

Πρώτον, στις φραστικές και λεξικές ομοιότητες μεταξύ των δύο κειμένων.¹⁷ Αλλά όσα σχετικά παραδείγματα παραθέτει είναι κοινοί τύποι σε πολλά ελληνικά κείμενα της εποχής εκείνης: π.χ. ότι τόσο στην *Ἑλληνική Νομαρχία*, όσο και στην *Ἰδέα Γενική* απαντούν οι τύποι ἀνθίστασις και ὄχι ἀντίστασις, μνήσκω, με την έννοια του μένω, απομένω· ἐπιχειρῶ - ἐπιχειρῶμαι ἀντί ἐπιχειρῶ· συγχωρῶ με την έννοια του επιτρέπω· κἀνέναν - κἀμμία - κἀνένα με κορωνίδα και υπογεγραμμένη στο πρώτο ἄλφα· τινὰς με την έννοια του τις· πολλά ἀντί πολὺ (ὡς ἐπίρρημα) κ.ά. παρόμοια.

Αλλά πέρα από τις κοινότητες αυτές ομοιότητες, που δεν αποδεικνύουν τίποτα, υπάρχουν και πολύ σημαντικές και ενδεικτικές λεξιλογικές και γραμματικές διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα, τις οποίες δεν εσημείωσε ο Παπαχρίστος (πλην μιας). Σημειώνω τις σπουδαιότερες:¹⁸

— Ο συγγραφέας της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* χρησιμοποιεῖ πολλές φορές το ρήμα διαυθεντεύω.¹⁹ Ο συγγραφέας της *Ἰδέας Γενικῆς* χρησιμοποιεῖ τρεις φορές το ίδιο ρήμα, ἀλλὰ γράφει διαυφθεντεύω.²⁰ Τη διαφορά αυτή την επισημαίνει ο Παπαχρίστος.²¹

— Στην *Ἑλληνική Νομαρχία* απαντά μία φορά το ὄνομα του Κωραῖ·²² στην *Ἰδέα Γενική* γίνεται κάπου μνεία των λογάδων του Γένους. ... *Εὐγενίων, Θεοτοκίων, Κουραΐδων*²³ κτλ.

— Στην *Ἑλληνική Νομαρχία* απαντούν επανειλημμένα στον ἀόριστο της υποτακτικής ρήματα, ὅπως: νὰ ἐξετάσωμεν, νὰ ὠφελήσῃ²⁴ κτλ.· ο συγγραφέας ὁμως της *Ἰδέας Γενικῆς* γράφει ἀντιστοίχως: νὰ ἐξετάξωμεν, νὰ ὠφελέσω.²⁵

— Και το σημαντικότερο: Στην *Ἑλληνική Νομαρχία* γίνεται ἀπαρέγκλι-

17. *Αὐτόθι*, σ. 67 κ.ε. και ειδικότερα σ. 91-105.

18. Οι παραπομπές κατὰ τὴ σελιδαρίθμηση του πρωτοτύπου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* (στὴ φωτογραφικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἱστορικὴ καὶ Εἰθιολογικὴ Εἰταιρεία τῆς Ἑλλάδος, 1976).

19. *Ἑλληνική Νομαρχία*, σ. 11, 57, 60, 101, 157, 211 κ.α.

20. *Ἰδέα Γενική*, σ. 27, 28, 74.

21. Παπαχρίστου, ὁ.π., σ. 95.

22. *Ἑλληνική Νομαρχία*, σ. 196.

23. *Ἰδέα Γενική*, σ. 79.

24. *Ἑλληνική Νομαρχία*, σ. 33, 124 καὶ 142, 143.

25. *Ἰδέα Γενική*, σ. 3 καὶ 78.

τα χρήση των όρων *Ἑλλάς* καὶ *Ἑλληνες*· στην *Ἰδέα Γενική* όμως χρησιμοποιούνται οι όροι *Γραικία* και *Γραικοί*.²⁶

Δεν είναι δυνατόν ο ίδιος συγγραφέας, τον ίδιο χρόνο (1806), να χρησιμοποιεί τόσο διαφορετικούς ρηματικούς τύπους και όρους και μάλιστα όρους, όπως οι *Ἑλλάς - Γραικία*, *Ἑλληνες - Γραικοί*, που η χρήση του ενός ή του άλλου τύπου υποδηλώνει και κάποιο στάδιο ιδεολογικής εξέλιξης ή πάντως κάποια όχι τυχαία αλλά συνειδητή προτίμηση για το ένα ή το άλλο εθνικό όνομα. Ὡστε, μπορούμε, νομίζω, να αντιστρέψουμε το συμπέρασμα του Παπαχρίστου: Ὅποιος έγραψε την *Ἑλληνική Νομαρχία* δεν μπορεί να έγραψε και την *Ἰδέα Γενική*. Και επειδή εμεῖς δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε τις μαρτυρίες ότι ο Κωλέττης ήταν ο συγγραφέας της *Ἰδέας Γενικῆς*, έπεται ότι η *Ἑλληνική Νομαρχία* δεν μπορεί να γράφτηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη, όπως επίμονα, από την εποχή του Παύλου Λάμπρου και του Κων. Σάθα, πιστεύεται από πολλούς.²⁷

Το δεύτερο επιχείρημα που επικαλείται ο Κώστας Παπαχρίστος υπέρ της ταυτίσεως του Ανωνύμου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* με τον συγγραφέα της *Ἰδέας Γενικῆς* είναι πιο πολύπλοκο. Συγκεκριμένα, στη σ. 2 της *Ἰδέας Γενικῆς* υπάρχει η εξής σημείωση: *Ἄς εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἀριθμητικὴ τοῦ Βηότ, ἡ Γεωμετρία τοῦ Λεζάνδρ, ἡ Ἀλγεβρα τοῦ Λακροῦ καὶ ἓνα μυθ-ιστορικὸν καλούμενον ὁ Ρασσελᾶς, μεταφράσθησαν εἰς τὸ ἄπλοῦν ἡμῶν ἰδίωμα, καὶ μετ' οὐ πολὺ θέλει ἰδοῦν τὸ φῶς. Τis μεταφράσεις αὐτές (εκτὸς ἀπὸ ἐκείνη της Ἀλγεβρας του Lacroix), μαζί με την *Ἰδέα Γενική*, αναγράφει ως έργα του Κωλέττη ο Holland,²⁸ προφανώς κατὰ πληροφορίες του ίδιου του Κωλέττη. Κανένα πάντως ἀπὸ τα τέσσερα αὐτὰ βιβλία δεν εἶδε το φῶς της δημοσιότητας. Αλλὰ ἐδὼ ειδικῶς μας ενδιαφέρουν τα δύο πρῶτα, η Αριθμητικὴ του Biot και η Γεωμετρία του Legendre, γιατί οι μεταφράσεις των δύο αὐτῶν βιβλίων μνημονεύονται ἀπὸ τον ίδιο τον Καλαρά ως έργα δικά του στην ἐπιστολή του προς Βηλαρά: *Ἐχο μεταφρασμένιν ἀπὸ τον κερό οποῦ εσπούδαζα ις το σχολίον ἀπὸ το ιταλικόν τιν Αριθμητικὴν του Βιότ, τιν Γεωμετρίαν του Ζιάνδρε· ἀφοῦ ἴλθα ις τιν πατρίδα μου, μίαν Δοκιμὴν τις Τούρκικis θρησκίας ... Διὰ τα πρῶτα βιβλία κε τιν Γραμματικὴν βεβεόσου ἀπὸ τον εκσοχότατον φίλον**

26. *Αυτόθι*, σ. 79.

27. Σύνοψη της επιχειρηματολογίας υπέρ του Καλαρά βλ. στου Παπαχρίστου, *ό.π.*, σ. 27-31.

28. Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

μου και σιμαθιτίν Γιάννη Κολέτιν, τον συμπατριώτην σου²⁹ κτλ. 'Ωστε δεν πρόκειται για οικειοποίηση αλλοτρίων κόπων εκ μέρους του Καλαρά, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, αφού ο ίδιος ο Καλαράς παραπέμπει τον Βηλαρά για περισσότερες πληροφορίες στον έτερο διεκδικητή της πατρότητας των μεταφράσεων, τον Ιωάννη Κωλέττη. Πιστεύω ότι η μόνη δυνατή ερμηνεία της διπλής αυτής πατρότητας των μεταφράσεων είναι να δεχθούμε ότι ο Καλαράς και ο Κωλέττης, φίλοι και συμφοιτητές στην Πίζα γύρω στα 1806, μετέφρασαν από κοινού τα δύο αυτά διδακτικά εγχειρίδια (Αριθμητική του Biot και Γεωμετρία του Legendre) και μπορούσαν επομένως και οι δύο να τα θεωρούν ως έργα τους, ο Κωλέττης χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις, ο Καλαράς παραπέμποντας για περισσότερες λεπτομέρειες στον συμμεταφραστή και φίλο του Κωλέττη.

Προεκτείνοντας τη σκέψη αυτή, θα μπορούσε κανείς να θέσει το ερώτημα: Μήπως έγινε το ίδιο με την *Ελληνική Νομαρχία*; Μήπως δηλαδή είναι καρπός συνεργασίας του Κωλέττη με τον Καλαρά, ο οποίος πάντως, ως πρεσβύτερος του Κωλέττη κατά έξι ή επτά χρόνια, όπως θα δούμε, έδωσε την τελική διατύπωση στο κείμενο, ενσωματώνοντας και τις πληροφορίες του Περραιβού; Δεν θα προχωρήσω πιο πέρα σε τολμηρές υποθέσεις και συμπεράσματα. Αντίθετα, θα ήθελα να επισημάνω κάποιες αντενδείξεις ως προς την ενδεχόμενη απόδοση της πατρότητας της *Ελληνικής Νομαρχίας* στον Καλαρά, αλλά και στον Κωλέττη, πέρα από όσες σημειώθηκαν ήδη παραπάνω. Η αντένδειξη για τον Καλαρά είναι λεπτομερειακή αλλά όχι και ασήμαντη. Στην *Ελληνική Νομαρχία* μνημονεύεται η μάχη του Μαραθώνος (ὁρθά) και τῆς Πλατείας³⁰ (αντί Πλαταιών), κατ'επίδραση προφανώς του τύπου Platéia (θηλυκού γένους στα ιταλικά). Στην επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά το 1815 γίνεται και πάλι λόγος για τιν Μαραθόνα και τιν Πλατέα.³¹ Ο Μαραθώνας εδώ γίνεται θηλυκού γένους, όπως στα ιταλικά (Maratona), και η Πλατεία του 1806 Πλατέα. Αν όχι τόσο η εσφαλμένη τυπολογικά γραφή, ασφαλώς όμως η διπλοτυπία των ονομάτων αυτών κάνει κάποιον διστακτικό να δεχθεί ότι τα δύο κείμενα γράφτηκαν από το ίδιο πρόσωπο.

Όσον αφορά τη σχέση του Κωλέττη με την *Ελληνική Νομαρχία*, πρέπει μάλλον να αποκλεισθή το ενδεχόμενο να είναι αυτός ο συντάκτης

29. *Επιστολαὶ διαφόρων*, σ. 219.

30. *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 35, σημ.

31. *Επιστολαὶ διαφόρων*, σ. 218.

του βιβλίου, όχι μόνο για τον λόγο που σημειώθηκε παραπάνω, αλλά και για δύο ακόμη λόγους:

Στο Αρχείο Κωλέττη, που είναι έτοιμο προς έκδοση από το Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, με την επιμέλεια της κ. Πλαγιανάκου Μπεκιάρη και του κ. Στεργέλλη, περιλαμβάνεται και μια αυτόγραφη αυτοβιογραφία του Κωλέττη σε δύο παραλλαγές, αλλά δυστυχώς και οι δύο είναι ημιτελείς και πολύ σύντομες, μια-δυο σελίδες η κάθε μια.³² Τα στοιχεία που προκύπτουν από τα κείμενα αυτά και που ενδιαφέρουν εμάς εδώ είναι:

α' - ότι ο Κωλέττης γεννήθηκε τον Νοέμβριο του 1787 ή το 1788, κατά τη δεύτερη παραλλαγή της αυτοβιογραφίας του. (Υπενθυμίζω ότι από την εποχή που ζούσε ακόμη ο Κωλέττης μέχρι σήμερα οι σημειούμενες από διαφόρους χρονολογίες γεννήσεώς του κυμαίνονταν μεταξύ του 1771 και του 1784.)

β' - ότι σπούδασε επί έξι χρόνια στην Πίζα και τη Φλωρεντία (ή στην Πίζα και το Μιλάνο, κατά τη δεύτερη παραλλαγή) και ότι έλαβε δίπλωμα ιατρικής τον Ιούνιο του 1808. (Άρχισε λοιπόν τις σπουδές του στην Ιταλία το 1802, σε ηλικία δηλ. 14 ή 15 ετών, γεγονός όχι πολύ σπάνιο την εποχή εκείνη).³³

γ' - ότι κατά τη διάρκεια των σπουδών του, εμπνεόμενος από το κήρυγμα του Ρήγα, εσύστησε μυστική πατριωτική εταιρεία, προσανατολισμένη πολιτικά στη Γαλλία και τον Ναπολέοντα, τον λαμπρότερο άνδρα της εποχής του, όπως γράφει.

Κρίνοντας με βάση τα νεώτερα αυτά στοιχεία την από παλιά διατυπωμένη γνώμη ότι ο Κωλέττης είναι ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α' - Δεν ευσταθεί πλέον ο δισταγμός του πρώιμου βιογράφου του Κωλέττη Αναστασίου Γούδα να δεχθώ ότι το 1806 ο Κωλέττης βρισκόταν ήδη στην Ιταλία (ή, αν βρισκόταν, θα είχε πολύ πρόσφατα εγκατασταθή εκεί).³⁴ Ο

32. Ευχαριστώ πολύ τη διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού κ. Ελένη Μπελιά, καθώς και τον κ. Αριστείδη Στεργέλλη, που μου επέτρεψαν να χρησιμοποιήσω τα αυτοβιογραφικά σημειώματα του Κωλέττη.

33. Αλόης Σιδέρη, *Ελληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τόμ. 1, Αθήνα 1989, σ. 263-64, όπου σημειώνεται ότι μόλις στον Κανονισμό του 1844 θεσπίζεται το 15ο έτος ως ελάχιστο όριο ηλικίας για την εγγραφή φοιτητών. Αυτόθι, σ. 264, σημειώνεται παράδειγμα εισαγωγής στο πανεπιστήμιο ακόμη και δεκατριάχρονου.

34. Αν. Ν. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι*, τόμ. 6, Αθήνα 1874, σ. 245.

Κωλέττης, όπως σημειώθηκε, άρχισε τις σπουδές του στην Πίζα το 1802. β' - Το 1804-5-6, την περίοδο δηλαδή της συγγραφής και τελικά της εκδόσεως της *Έλληνικῆς Νομαρχίας*, ο Κωλέττης ήταν 17, 18, 19 ετών, δηλαδή πολύ νέος για να αναλάβει τη συγγραφή ενός τέτοιου βιβλίου. Ξέρουμε εν τούτοις ότι το 1806 —19 ετών— εδημοσίευσε την *Ίδέα Γενική*. Αλλά το βιβλιαράκι αυτό είναι μικρό (80 σελίδες) και είναι φανερό ότι πρόκειται για συμπίλημα ή επιτομή κάποιου ιταλικού προτύπου, δουλειά δηλαδή σχετικά εύκολη και μέσα στις δυνατότητες ενός δεκαεννιάχρονου σπουδαστή.

γ' - Η γαλλοφιλία του Κωλέττη και ο θαυμασμός του για τον Ναπολέοντα, κατά την περίοδο των σπουδών του (δηλ. γύρω στο 1806) δεν συμβιβάζονται με την πικρία —αν όχι με την οργή— με την οποία εκφράζεται ο Ανώνυμος για τους Γάλλους και τον δυνάστη της Ιταλίας Ναπολέοντα.³⁵

Τέλος, μια παρατήρηση ακόμη, που —αν ισχύει απολύτως— καθιστά περιττά όλα όσα εκτέθηκαν παραπάνω.

Ο Ανώνυμος, σε μια εκτενή παράγραφο της *Έλληνικῆς Νομαρχίας*, μέμφεται τους νεαρούς εκείνους Έλληνες που πηγαίνουν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια για να σπουδάσουν ιατρική ή φιλολογία:

*Τί στοχάζεσθε νά σπουδάζουν οί περισσότεροι από εκείνους τούς νέους, όποὺ οί ταλαίπωροι γονεῖς των πέμπουσιν εἰς τὰς ἀκαδημίας τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας καὶ ἐξοδεύουσι διὰ τὴν προκοπὴν των; Ἴσως τὴν πολιτικὴν, τὰ νομικά, τὴν τακτικὴν, τέλος πάντων τὰς ἀναγκαῖας ἐπιστήμας διὰ τὸ Γένος μας; Οὐχί, ἀδελφοί μου! Αὐτοὶ ἢ τὴν ἱατρικὴν σπουδάζουσιν ἢ τὰ μυθολογικὰ ποιήματα ἀναγινώσκουσι... Ἡ ἱατρικὴ διδάσκει πῶς νά θεραπεύουν τὸ σῶμα, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἔχουν χρεῖαν ἀπὸ διδασκάλους ἐπιστημῶν...*³⁶

Εἶναι δυνατόν να τα γράφει αυτά ένας σπουδαστής της ιατρικής ή ένας γιατρός; Εάν όχι, τότε πρέπει εκ προοιμίου να αποκλείσουμε ως πιθανούς συγγραφείς της *Έλληνικῆς Νομαρχίας* και τον Καλαρά και τον Κωλέττη και τον Δονά Πασχάλη και τον... Κοραή.

35. *Έλληνική Νομαρχία*, σ. 220-21.

36. *Αυτόθι*, σ. 203.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Δεν θα ήταν, πιστεύω, άσκοπο να προσθέσω επ' ευκαιρία ότι πολύ αμφίβολη επίσης θεωρώ την ταύτιση του Ανωνύμου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* με τον Σπυρίδωνα Σπάχο. Την άποψη αυτή εισηγήθηκε, ως γνωστόν, ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, άγνωστο που στηριζόμενος. Ο Ν. Β. Τωμαδάκης, στην εισαγωγή του στη β' έκδοση της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* (Αθήνα 1948),³⁷ εικάζει ότι την πληροφορία περί Σπάχου μετέδωσε στον Παπαδόπουλο-Βρετό ο επαινούμενος από τον Ανώνυμο παπα-Ανδρέας Ιδρωμένος, με τον οποίο συνυπηρέτησε ο Παπαδόπουλος-Βρετός, ως βιβλιοθηκάριος, στην Ιόνιο Ακαδημία επί εξαστία (1824-1830). Αλλ' αν ο Παπαδόπουλος-Βρετός εγνώριζε τότε την *Ἑλληνική Νομαρχία* (και τον συγγραφέα της), θα την περιελάμβανε στον *Κατάλογον τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821 τυπωθέντων βιβλίων...*, που δημοσίευσε το 1845. Αλλά εκεί δεν αναγράφεται. Βιβλιογραφείται για πρώτη φορά στη δεύτερη έκδοση του έργου αυτού του Παπαδόπουλου - Βρετού το 1857.³⁸ Εκεί (σ. 337) και η πληροφορία ότι η *Ἑλληνική Νομαρχία* τυπώθηκε πράγματι στο 'Αμστερνταμ και όχι 'Εν 'Ιταλία και ότι συντάκτης του έργου ήταν ο Γιαννιώτης Σπυρίδων Σπάχος, έμπορος στο 'Αμστερνταμ ως τα χρόνια της Επαναστάσεως. Σημειωτέον δε ότι το 1830 ο Παπαδόπουλος-Βρετός έφυγε από την Κέρκυρα και δεν επέστρεψε εκεί πάρα πολύ μετά τον θάνατο (1842) του Ανδρέα Ιδρωμένου. Την ύπαρξη λοιπόν του βιβλίου και την ταυτότητα του *Ἀνωνύμου Ἑλληνο*ς πρέπει να την πληροφορήθηκε μεταξύ του 1845 και του 1857, και πάντως όχι από τον Ανδρέα Ιδρωμένο.

Στη γνώμη του Παπαδόπουλου-Βρετού, που υιοθετήθηκε από πολλούς, αλλά και επικρίθηκε από άλλους,³⁹ θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει και τα εξής:

Α' - Κανένα νεοελληνικό βιβλίο δεν τυπώθηκε στο 'Αμστερνταμ, απ' ό,τι γνωρίζουμε ως τώρα, κατά τα τελευταία πενήντα τουλάχιστον χρόνια πριν

37. Βλ. και Ν. Β. Τωμαδάκη, «Εἶναι συγγραφεὺς τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας (Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλληνο) ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς;», *Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον* 2 (1984-1986) 71.

38. Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων...*, τόμ. Β', Αθήνα 1857, σ. 140-41, αρ. 402.

39. Παπαχρίστου, ό.π., σ. 48-49.

από την Επανάσταση. Όπως παρατήρησε άλλωστε ο Φάνης Μιχαλόπουλος, αν η *Ελληνική Νομαρχία* εκδιδόταν στο Άμστερνταμ, θα κυκλοφορούσε ελεύθερα και ασφαλώς —εξ αιτίας του επαναστατικού της περιεχομένου— θα προκαλούσε σχόλια —θετικά ή αρνητικά— από τους συγχρόνους Έλληνες και ξένους. Το βιβλίο όμως έμεινε στην αφάνεια και τη σιγή επί μισόν αιώνα, αφού για πρώτη φορά μνημονεύεται ρητά μόλις το 1857 στον *Κατάλογο* ακριβώς του Παπαδόπουλου-Βρετού. Κατά τον Φ. Μιχαλόπουλο (και τον Ν. Βέη· βλ. παραπάνω, σημ. 9), η τυπογραφική εμφάνιση της *Ελληνικής Νομαρχίας* είναι όμοια με εκείνη των *Μαθημάτων τῆς Ναυτικῆς Ἐπιστήμης* (Μπολόνια 1806) και της *Ἰδέας Γενικῆς* (Λιβόρνο 1806).⁴⁰ Πρέπει λοιπόν να τυπώθηκε στην Μπολόνια ή στο Λιβόρνο από τον Θωμά (ή τους Αδελφούς) Μάζη (βλ. παραπάνω, σημ. 11).

Β' - Κατά τις λιγοστές ειδήσεις που παρέχει ο Παπαδόπουλος-Βρετός, ο Σπυρίδων Σπάχος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Ήπειρο και σταδιοδρόμησε ως έμπορος στην Ολλανδία.⁴¹ Αντίθετα, ο Άνώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* ζη προφανώς στην Ιταλία και είναι βαθύτατα επηρεασμένο το γλωσσικό του αίσθημα από τα ιταλικά. Αλλιώς δεν εξηγούνται παρατονισμοί και γλωσσικοί τύποι, όπως: (τας) *πυράμιδας* (ιταλ. pirámide) (σ. 30), *Σιρακούζη* (ιταλ. Siracusa) (σ. 74, 88), (τα) *κράνια* (ιταλ. cránio) (σ. 178), *Ἐπαμηνόντα* (ιταλ. Epaminonda) (σ. 255).⁴²

Γ' - Πέρα από όσα έγραψε για τον Σπυρίδωνα Σπάχο ο Παπαδόπουλος-Βρετός το 1857, τίποτε άλλο δεν έγινε έκτοτε γνωστό γι' αυτόν. Κάποιοι μάλιστα αμφισβήτησαν και αυτή την ύπαρξή του.⁴³ Σπάχος πάντως, έμπορος στο Άμστερνταμ κατά την περίοδο αυτή, υπήρχε, αλλά ονομαζόταν Αναστάσιος, όχι Σπυρίδων. Δεν αποκλείεται όμως ο πληροφοριοδότης του Παπαδόπουλου-Βρετού, τριάντα ή σαράντα χρόνια μετά τα γεγονότα, να συνέχευε τα βαπτιστικά ονόματα. Γιατί όλα σχεδόν τα λοιπά βιογραφικά

40. Βλ. τις επιφυλλίδες του Φάνη Μιχαλόπουλου στις εφημ. *Ἐμπρός*, 15 Ἀπρ. 1948, και *Ἔθνος*, 29 Νοέμβρ. 1948. Η γνώμη του Γ. Βαλέτα (ό.π., 236-37) ότι η *Ελληνική Νομαρχία* ενδέχεται να τυπώθηκε στην Τεργέστη, επειδή μοιάζει τυπογραφικά με την *Ἀντιφώνησιν* του Αθανασίου Παρίου, που τυπώθηκε εκεί το 1802, δεν είναι ορθή. Τα στοιχεία β, γ, ε, ζ, μ, π, φ, χ και ψ των δύο βιβλίων διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους.

41. Παπαδόπουλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 337.

42. Οι παραπομπές στις σελίδες της αρχικής εκδόσεως (γιατί ο Γ. Βαλέτας διορθώνει τα τονικά σφάλματα του Αωνύμου). Παρατηρήσεις για τη γλώσσα της *Ελληνικής Νομαρχίας* βλ. στον Τωμαδάκη, ό.π., σ. 23-34.

43. Ν. Α. Βέη, «Σπάχος Σπυρίδων», *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν* (Ἐλευθερουδάκη), τόμ. 11 (1931) 688.

στοιχεία όχι μόνο συμφωνούν προς ό,τι είναι γνωστό για τον Αναστάσιο Σπάχο, αλλά και ενισχύουν τη γνώμη του Παπαδόπουλου-Βρετού για την ταυτότητα του Αωνούμου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*.

Συγκεκριμένα: ο Αναστάσιος Σπάχος ήταν Γιαννιώτης και από το 1806 γυναικάδελφος του Αθανασίου Ψαλίδα⁴⁴ μαρτυρείται το 1806 και το 1809 στο Λιβόρνο, ως έμπορος και συνεργάτης ή φίλος του Μιχαήλ Ζωσιμά⁴⁵ από το 1818 τουλάχιστον⁴⁶ ως το 1827 ήταν εγγατεστημένος και εμπορευόταν στο 'Αμστερνταμ⁴⁷ το 1819 ήταν ήδη μέλος της Φιλικής Εταιρείας⁴⁸ το θέρος του 1827 κατέβηκε στην Ελλάδα, όπου συνεργάστηκε με τον Κωλέττη⁴⁹ το 1829 ο Καποδίστριας τον διόρισε αξιωμα-

44. Κ. Α. Διαμάντη, «Ο 'Αθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἄρχεῖον του», *Δ.Ι.Ε.Ε.* 16 (1962) 330-31, αρ. 57: Επιστολή του Αναστασίου Σπάχου (εκ Λιβόρνου, 19.5.1806) προς τον Αθαν. Ψαλίδα (στα Γιάννενα), με την οποία τον συγγαίρει για τον γάμο του με την αδελφή του Βασιλική Σπάχου. Στην ίδια επιστολή μνημονεύεται και άλλη αδελφή του Σπάχου, αλλά όχι αδελφός. Πατέρας του Αναστασίου ήταν ο Αποστόλης Σπάχος, εμπορευόμενος τότε στην Κωνσταντινούπολη (βλ. *αὐτόθι*, σ. 328-330, αρ. 55 και 56).

45. Αδ. Κοραή, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, σ. 509, αρ. 440: Επιστολή του Μιχαήλ Ζωσιμά (εκ Λιβόρνου, 30.1.1809) προς τον Κοραή, όπου σε υστερόγραφο ο Αναστάσιος Σπάχος προσθέτει τον χαιρετισμό του και ζητεί από τον Κοραή διευκρινίσεις για την έννοια ιταλικών εμπορικών όρων.

46. Σε κατάλογο συνδρομητών του έργου του Κ. Κούμα *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. 2, Βιέννη 1818, αναγράφεται και 'Ο ἐν 'Αμστελοδάμῳ Σπάχος· έτσι αναγράφεται και στον κατάλογο συνδρομητών του Δ' τόμου, Βιέννη 1820· βλ. Nicos Gaidagis, *Catalogul Cărilor Grecești de la Biblioteca Centrală Universitară «M. Eminescu»*, Ιάσιο 1978, σ. 487 και 627 αντιστοίχως. Ο τρόπος της αναγραφής υποδηλώνει, νομίζω, ότι ένας και μόνο Σπάχος υπήρχε τότε στο 'Αμστερνταμ, αυτός που μαρτυρείται δεκάδες φορές ως έμπορος εκεί, ο Αναστάσιος Σπάχος (βλ. και σημ. 47).

47. Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Ἱγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας*, τόμ. Β', Αθήνα 1961 (*Μνημεία της Ἑλλην. Ἱστορίας, Ακαδημία Αθηνών*), σ. 259: τελευταία μνεία του Αναστ. Σπάχου στο 'Αμστερνταμ στις 25.1.1827. Μεταξύ του 1818 (βλ. σημ. 46) και του 1827 ο Αναστ. Σπάχος μαρτυρείται ως έμπορος στο 'Αμστερνταμ πάμπολλες φορές, ιδίως σε διάφορα έγγραφα του Αρχείου Ψαλίδα· βλ. Διαμάντη, *ό.π.*, τόμ. 14 (1960) 567, 568, 572, και Κ. Α. Διαμάντη, *Ἄπαντα*, τχ. 14-15, Αθήνα 1992, σ. 63 κ.ε.: Αρχείο Ψαλίδα, σ. 75, 85, 117-18, 127-28, 133.

48. Ι. Μελετόπουλου, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ἀρχεῖον Παν. Σέκερη*, Αθήνα 1967, σ. 144, αρ. 356· *πρβλ.* Β. Μέξια, *Οἱ Φιλικοί*, Αθήνα 1937, σ. 36, αρ. 230.

49. *Ἀρχεῖον Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου*, τόμ. 9 (Βιβλιοθήκη Γ. Α.Κ., 7), επιμέλεια, εισαγωγή, ευρετήρια κτλ. Κ. Α. Διαμάντη, Αθήνα 1968, σ. 96 αρ. 86, και τόμ. 8 (1967) σ. 447-48, αρ. 544: Δύο γράμματα του Ιωάννη Κωλέττη (εκ Ναυπλίου 10 και 22 Σεπτ. 1827 αντιστοίχως) προς τον Γ. Κουντουριώτη, αναφε-

τικό στη 2η χιλιαρχία, που είχε έδρα τα Σάλωνα.⁵⁰ Ήταν επίσης ο Αναστάσιος Σπάχος λόγιος και θαυμαστής του Ρήγγα.⁵¹ Τρεις μόνο επιστολές του έχουν δημοσιευθεί.⁵²

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

ρόμενα σε εμπιστευτική αποστολή των «στρατηγών» Γεωργ. Βάγια και Αναστ. Σπάχου στην Ύδρα.

50. Διαμάντη, *Ήπαντα*, σ. 149: επιστολή του Αθαν. Ψαλίδα (από Κέρκυρα, 20.2.1828) προς τον Καποδίστρια, με την οποία συνιστά στον Κυβερνήτη διαφόρους συγγενείς του· μεταξύ αυτών και ο γυναικάδελφός μου 'Αναστάσιος Σπάχος, όποῦ από την 'Ολλάνδαν ἦλθε, φρόνιμος και πολύγλωσσος. Παρακαλῶ νά εἶναι εἰς τὸν ἡσκιον σας και εὐνοιάν σας. *Αυτόθι*, σ. 158, επιστολή Πέτρου Μ. Ψαλίδα (από Αίγινα, 3.4. 1829) προς τον θείο του Αθαν. Ψαλίδα (στη Λευκάδα): 'Ο κύριος Σπάχος μανθάνομεν ἐδῶ... ὅτι εἶναι καλὰ... τώρα τὸν ἔχομεν εἰς τὴν μέσην και ἴσως αὐτοῦ τὸν ἔχετε σιμώτερα. Γράψτε τον κατ' εὐθείαν εἰς τὴν δευτέραν χιλιαρχίαν τοῦ Χριστοδοῦλου Χατζη-Πέτρου και τὸ λαμβάνει· *πρβλ.* *αυτόθι*, σ. 157: επιστολή του αὐτοῦ προς τον αὐτόν (από Αίγινα, 26.2.1829). Εδῶ διαφέρουν ὅσα γράφει ο Παπαδόπουλος-Βρετός για τον Σπυρίδωνα Σπάχο, ὅτι δηλαδή ο Καποδίστριας τον διόρισε ὅχι σε στρατιωτική θέση, ἀλλὰ ταμία στο Νεόκαστρο, ὅπου και πέθανε. Ο Βέης πάντως σημειώνει σχετικά («Ερευνες», σ. 33* σημ. 4): «Πρόχειρα ψαξίματά μου στὸ Νιόκαστρο γιὰ τὸν ταμία Σπυρ. Σπάχο εἶχανε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα».

51. *Βλ.* παραπάνω, σημ. 46. Για τη γλωσσομάθεια του Σπάχου *βλ.* σημ. 50. Ο Ν. Α. Βέης (*αυτόθι*) κατείχε αντίγραφο των *Ίαμβικῶν τετραστίων κατὰ τοῦ προδότην* [του Ρήγγα] *Λημητρίων Οἰκονόμων*. Στο τέλος του αντιγράφου η σημείωση: *Καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις 'Αναστασίῳ Σπάχῳ εἰς μνημόσυνον φιλίας· Πέτρος Πάνου*. Για τον Δ. Οἰκονόμου γίνεται λόγος καὶ στὴν *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (ἐκδ. Βαλέτα), σ. 85.

52. Για τις δύο επιστολές *βλ.* παραπάνω σημ. 44 και 45. Η τρίτη δημοσιεύεται από τον Κ. Διαμάντη, *Ήπαντα*, σ. 117-18. Απευθύνεται στην Αικατερίνη Ψαλίδα (στην Κέρκυρα) και χρονολογείται από 'Αμστερνταμ, 13.4.1826. Στην επιστολή αὐτὴ και η ενδιαφέρουσα πληροφορία: ... ἐπειδὴ ἐξευτεύθην δέκα ἐξ χρόνων...